

राज्यातील बांधकाम प्रकल्पांमुळे बाधित
होणाऱ्या मच्छिमारांना नुकसान भरपाई
अदा करण्यासाठी धोरण निश्चित
करण्याबाबत...

महाराष्ट्र शासन

कृषी, पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास व मत्स्यव्यवसाय विभाग

शासन निर्णय क्रमांक: मत्स्यवि-११२१/प्र.क्र. १५२/पदुम-१४

मंत्रालय, मुंबई-४०० ०३२

दिनांक : ०९ मार्च, २०२३

प्रस्तावना:-

राज्यात केंद्र व राज्य शासनाच्या वतीने तसेच विविध निमशासकीय विभागांमार्फत बांधकाम विषयक विकास प्रकल्प राबविण्यात येतात. MSRDC विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या TCB-III प्रकल्पामुळे बाधित होणाऱ्या मच्छिमारांना नुकसान भरपाई मिळणेकरीता मरिआई म.स.सं., वाशीगांव, नवी मुंबई यांनी मा. उच्च न्यायालय, मुंबई येथे रिट याचिका क्र. २०१६/२०२१ दाखल केली आहे. सदर याचिकेवर दि. १२/०८/२०२१ रोजी पारित केलेल्या आदेशान्वये राज्यातील विविध बांधकाम प्रकल्पांमुळे प्रभावित होणाऱ्या मच्छिमारांसाठी “राज्यस्तरीय नुकसान भरपाई धोरण” तयार करण्याचे निर्देश दिलेले आहेत.

२. TCB-III प्रकल्पामुळे बाधित होणाऱ्या मच्छिमारांना नुकसान भरपाईबाबत धोरण ठरविण्यासाठी शासन पत्र दि. ३०/०९/२०२१ अन्वये आयुक्त मत्स्यव्यवसाय यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती गठीत करण्यात आली. त्यानंतर शासन निर्णय दि. ११/१०/२०२१ अन्वये प्रधान सचिव (कृषी व पदुम विभाग) यांच्या अध्यक्षतेखाली “राज्यस्तरीय धोरण” तयार करणेसाठी समिती गठित करण्यात आली. उक्त समितीमार्फत वेळोवेळी पार पडलेल्या बैठकीमधील चर्चेच्या अनुषंगाने, “राज्यस्तरीय नुकसान भरपाई धोरण” चे प्रारूप मा. उच्च न्यायालय, मुंबई येथे शासनाच्या वतीने दि. ३०/११/२०२१ रोजी सादर करण्यात आले. मा. उच्च न्यायालय, मुंबई यांनी प्रस्तुत न्यायालयीन प्रकरणी दि. २३/०३/२०२२ रोजी पारित केलेल्या आदेशाविरुद्ध MSRDC, मुंबई यांचेमार्फत मा. सर्वोच्च न्यायालय, दिल्ली येथे SLP (C) No. ६२९२-९४/२०२२ दाखल करण्यात आले. मा. सर्वोच्च न्यायालय, दिल्ली यांनी विशेष अनुज्ञा याचिकेवर दि. १३/०५/२०२२ रोजीच्या आदेशान्वये राज्यस्तरीय धोरण तीन महिन्यांच्या आत तयार करणेबाबत आदेशित केले आहे.

३. TCB-III प्रकल्पामुळे बाधित होणाऱ्या मच्छिमारांना नुकसान भरपाईबाबत शासन पत्र दि. ३०/०९/२०२१ अन्वये गठीत करण्यात आलेल्या समितीच्या रचनेमध्ये शासन पत्र दि. १२/०५/२०२२ अन्वये बदल करून आयुक्त मत्स्यव्यवसाय यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती गठित करण्यात आली. तसेच राज्यस्तरीय धोरणाच्या मसुदावर योग्य निर्णय घेण्यासाठी शा. नि. दि. ०१/०६/२०२२ अन्वये मा. मंत्री (मत्स्यव्यवसाय) यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती गठित करण्यात आली. राज्यस्तरीय नुकसान भरपाई धोरणाच्या प्रस्तावित प्रारूपावर निर्णय घेण्याकरीता मा. मंत्री (मत्स्यव्यवसाय) यांच्या अध्यक्षतेखाली दि. १०/०१/२०२३ रोजी बैठक आयोजित करण्यात आली. सदर बैठकीमध्ये धोरणास मान्यता देण्यात आली. दरम्यान मा. सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेली तीन

महिन्याची मुदत संपुष्टात येऊनही धोरण तयार न झाल्यामुळे मा. सर्वोच्च न्यायालयात अवमान याचिका दाखल करण्यात आलेली आहे.

४. उक्त वस्तुस्थिती लक्षात घेता राज्यातील बांधकाम प्रकल्पांमुळे मच्छिमारांचे होणारे आर्थिक नुकसान भरून काढण्यासाठी नुकसान भरपाई धोरण तयार करण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती.

शासन निर्णय -

मा. मंत्री (मत्स्यव्यवसाय) यांनी दि. १०.०१.२०२३ रोजीच्या बैठकीमध्ये दिलेल्या मान्यतेप्रमाणे राज्यस्तरीय नुकसान भरपाई धोरण मा. मंत्रीमंडळाच्या दि. ०२.०३.२०२३ रोजीच्या बैठकीमध्ये मान्यतेसाठी सादर करण्यात आले असता त्यास मा. मंत्रीमंडळाने मान्यता दिलेली आहे. त्यानुसार राज्यस्तरीय नुकसान भरपाई धोरणातील मुख्य बाबी पुढीलप्रमाणे आहेत:-

- १) प्रकल्पबाधित मच्छिमारांची ओळख
- २) मासेमारी नौकेचा प्रकार आणि इतर माहिती
- ३) तांत्रिक मूल्यमापन/ सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन
- ४) अंमलबजावणी संस्था/ यंत्रणाद्वारे बेस लाइन सर्वेक्षण
- ५) आदर्श कार्यप्रणाली
- ६) मच्छिमारांना देण्यात येणारे नुकसान भरपाई
- ७) तक्रार निवारण यंत्रणा.

१) प्रकल्पबाधित मच्छिमारांची ओळख:-

- प्रकल्प राबविणाऱ्या यंत्रणेने मच्छिमारांच्या उदरनिर्वाहावर झालेला परिणाम आणि मच्छिमारांबाबतची माहिती संकलित करावी.
- मच्छिमारांची माहिती संकलित करीत असताना खालील बाबी गृहीत धरणे आवश्यक राहिल.
- मासेमारीचा प्रकार (व्यावसायिक/ पारंपारिक)
- मासेमारी पद्धत (गीलनेट, बॅगनेट, ट्रॉलर, पर्ससीन, कव-दालदा, हुक अँड लाईन)
- मच्छिमार मत्स्यव्यवसाय क्षेत्रामध्ये करीत असलेले कार्य त्यानुसार त्यांचे वर्गीकरण करणे (उदा. नौका मालक, खलाशी, हाताने मासेमारी करणारे, मासळी विक्रेते इ.
- QR कोड आधारित Unique Smart Identity Card नुसार मच्छिमारांची ओळख पटवणे.
- Unique Smart Identity Card मधील memory chip मध्ये मच्छिमार कुटुंबाची संपुर्ण माहिती, आधार कार्ड, आरोग्य विमा, KCC, ई-श्रम कार्ड, कामगार लाभ, बँक खाते तपशिल व इतर शासकीय सवलती/ लाभ इत्यादी माहितीचा समावेश असावा.
- सदर माहिती विभागाच्या संकेतस्थळावर उपलब्ध असेल

२) मासेमारी नौकेचा प्रकार आणि इतर माहिती

- नुकसान भरपाई मंजूर करतेवेळी कार्यरत असलेल्या मासेमारी नौकांची माहिती घेऊन ओळख पटविणे.

- प्रकल्पग्रस्त म्हणून मासेमारी नौकेची ओळख पटवित असताना खालील बाबी गृहीत धरणे आवश्यक राहिल:-
 - मासेमारी नौकेचा प्रकार (यांत्रिक/ बिगर यांत्रिक/ यंत्रचलित)
 - नौकेची नोंदणी
 - नौकेची इंजिन क्षमता व आकार
 - नौकेचा विधीग्राह्य परवाना व विमा

३) **तांत्रिक मूल्यमापन/ सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन**

ज्याप्रमाणे, बांधकाम प्रकल्प राबविणाऱ्या यंत्रणेमार्फत MCZMA, CRZ व कांदळवन कक्ष (Mangrove Cell) इ. कडून ना-हरकत प्रमाणपत्र मिळवणे अनिवार्य आहे, त्याप्रमाणे-

- शासन मान्य यंत्रणा यांचेमार्फत सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन करणे बंधनकारक राहिल.
- तांत्रिक मूल्यांकन हे NABET (National Accreditation Board for Education and Training) मान्यता असलेल्या यंत्रणेमार्फत करणे बंधनकारक राहिल.

४) **अंमलबजावणी संस्था/ यंत्रणाद्वारे बेस लाईन सर्वेक्षण**

प्रकल्प सुरु करण्यापूर्वी बेस लाईन सर्वेक्षण करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून प्रकल्पामुळे होणारा संभाव्य परिणाम याचा अभ्यास करणे सोईचे होईल.

- प्रकल्पाच्या प्रभाव क्षेत्रात येत असलेले एकूण मच्छिमार
- प्रकल्पाच्या प्रभाव क्षेत्रातील माती व पाणी यांचे परिक्षण करून सांख्यिकी माहिती जमा करणे
- खाडी व सागरी किनारी भागात होणारे बदल व Hydrodynamics वर होणारा परिणाम
- गाळ व भूस्तरीकरण अध्ययन
- प्रकल्पाच्या प्रभाव क्षेत्रातील कार्यरत मासेमारी नौका, मच्छिमार सहकारी संस्था व सभासदांचा तपशिल
- यापुर्वी, अन्य प्रकल्पांसाठी दिलेल्या वा देण्यात येत असलेल्या/ असणाऱ्या नुकसान भरपाईबाबतची माहिती
- प्रकल्पापूर्वी व प्रकल्पनंतर मासेमारी प्रजनन क्षेत्रावर झालेला परिणाम याची तुलना करणे

५) **आदर्श कार्यप्रणाली :-**

अंमलबजावणी यंत्रणेमार्फत प्रकल्प राबविण्यापूर्वी आदर्श मार्गदर्शक प्रणाली निर्गमित करणे आवश्यक राहिल.

- CMFRI, FSI, NIO या सारख्या सक्षम तांत्रिक संस्थामार्फत सल्ला घेणे जेणेकरून प्रकल्पाच्या बांधकामामुळे नजिकच्या मासेमारीवर परिणाम होणार नाही.
- मासेमारी नौकांच्या आवागमनसाठी व सुरक्षेबाबतच्या आवश्यक पूर्व सुचना देणे.
- प्रजनन हंगामा दरम्यान व प्रजनन क्षेत्राजवळ बांधकाम टाळणे.
- उदरनिर्वाहाची पर्यायी व्यवस्था पुरविणे.

- अंमलबजावणी यंत्रणेद्वारे प्रकल्पाबाबत स्वतंत्र तक्रार निवारण कक्ष निर्माण करणे.
- प्रकल्पस्थळी पारदर्शकता राहण्यासाठी CCTV ची व्यवस्था करणे तसेच प्रकल्पाची माहिती ऑनलाईन स्वरूपात संकेतस्थळावर उपलब्ध करणे.

६) **मच्छिमारांना देण्यात येणारी नुकसान भरपाई रक्कम :-**

प्रकल्प बांधकामामुळे मच्छिमारांच्या होणा-या नुकसानीसाठी ६ श्रेणी निश्चित करण्यात आल्या आहेत.

श्रेणी	बाब	नुकसान भरपाई रक्कम (रुपये)
सी १	मासेमारी क्षेत्र कायमचे नष्ट झालेले असल्यास	रु. ६,००,०००
सी २	प्रकल्पाच्या कार्यक्षेत्रापासून मीटर ५०० त्रिज्येतील(Radius) क्षेत्रामधील मासेमारीवर झालेला परिणाम	रु. ४,००,०००
सी ३	हाताने मासेमारी करणाऱ्या मच्छिमारांचे झालेले नुकसान	रु. २,००,०००
सी ४	दैनंदिन मासेमारीस निर्माण होणारी अडचण, मासेमारी क्षेत्रापर्यंत पोचण्यास येणारा वाढीव खर्च इ .	रु. १,००,०००
सी ५	प्रकल्प बांधकामावेळी पाण्यामध्ये आलेली गढूळता यामुळे मासेमारीवर झालेला तात्पुरता प्रभाव	रु. ५०,०००
सी ६	प्रकल्पाच्या बांधकामामुळे मालवाहतूक करणाऱ्या बार्जेसमुळे मासेमारी नौका व जाळे यांचे नुकसान	रु. २५,०००

- सी १ हा सर्वात जास्त नुकसानाची तीव्रता व सी ६ हा कमीत कमी नुकसानाची तीव्रता दर्शविते.
- नुकसान भरपाई देताना कुटूंब हा एक घटक विचारात घेऊन एकरकमी व एकदा देण्यात येईल.
- नुकसान भरपाईची रक्कम सन २०२१ हे आधारभूत वर्ष मानुन वेळोवेळी ग्राहक किंमत निर्देशांकाच्या (Consumer Price Index) आधारावर सुधारित केले जाईल

७) **तक्रार निवारण यंत्रणा**

तक्रार निवारण समिती (तीन टप्पे)-

- जिल्हा स्तरावरील समिती- अंमलबजावणी यंत्रणेचे वरिष्ठ अधिकारी यांचे अध्यक्षतेखाली
- प्रादेशिक स्तरावरील समिती- विभागीय आयुक्त (महसुल) यांचे अध्यक्षतेखाली

- राज्य स्तरावरील समिती- आयुक्त मत्स्यव्यवसाय यांचे अध्यक्षतेखाली तक्रार निवारण यंत्रणा.

जिल्हा स्तरावरील समिती	
अंमलबजावणी यंत्रणेचे वरिष्ठ अधिकारी	अध्यक्ष
संबंधित जिल्हाचे अतिरिक्त जिल्हाधिकारी	सदस्य
MPCB चे प्रतिनिधी	सदस्य
सहाय्यक आयुक्त मत्स्यव्यवसाय	सदस्य
कांदळवन कक्षाचे प्रतिनिधी	सदस्य
ICAR संस्थेचे प्रतिनिधी	सदस्य
अंमलबजावणी यंत्रणेचे प्रतिनिधी	सदस्य सचिव
प्रादेशिक स्तरावरील समिती	
विभागीय आयुक्त (महसुल)	अध्यक्ष
MPCB चे प्रतिनिधी	सदस्य
कांदळवन कक्षाचे प्रतिनिधी	सदस्य
अंमलबजावणी यंत्रणेचे प्रतिनिधी	सदस्य
संबंधित जिल्हाचे सहाय्यक आयुक्त मत्स्यव्यवसाय	सदस्य
CMFRI चे प्रतिनिधी	सदस्य
प्रादेशिक उपआयुक्त मत्स्यव्यवसाय	सदस्य सचिव

राज्य स्तरावरील समिती	
आयुक्त मत्स्यव्यवसाय, महाराष्ट्र राज्य	अध्यक्ष
पर्यावरण विभागाचे संचालक	सदस्य
महसुल व वन विभागाचे प्रतिनिधी	सदस्य
ICAR संस्थेचे प्रतिनिधी	सदस्य
संबंधित जिल्हाचे सहाय्यक आयुक्त मत्स्यव्यवसाय	सदस्य
अंमलबजावणी यंत्रणेचे प्रतिनिधी	सदस्य
सहआयुक्त मत्स्यव्यवसाय (सागरी)	सदस्य सचिव

२. राज्यस्तरीय नुकसान भरपाई धोरण तयार करण्याकरीता इतर शिफारशी-
प्रकल्प कार्यान्वयन यंत्रणेमार्फत मत्स्यव्यवसाय विभागास मच्छिमारांच्या विकासासाठी निधी जमा करणे .

अ.क्र.	प्रकल्प गुंतवणूक/ किंमत (रु.)	गुंतवणूक (%)
१	रु. १,००० कोटी पर्यंत	२%
२	रु. १००० कोटी पेक्षा जास्त	२% ते ५० कोटी रक्कमेच्या मर्यादेत.

राज्यातील बांधकाम प्रकल्पामुळे बाधित होणाऱ्या मच्छिमारांना नुकसान भरपाई अदा करण्यासाठी प्रकल्प राबविणाऱ्या यंत्रणेकडून प्राप्त होणारा निधी प्रकल्प बाधितांच्या सोयी सुविधांसाठी खालीलप्रमाणे खर्च करण्यात येणार आहे.

- मच्छिमारांसाठी पायाभूत सुविधा उदा. शौचालय, पाणी पुरवठा, रस्ते, मासळी सुकविण्याचे ओटे, जाळी विणण्यासाठी चौथरा इत्यादी सुविधा पुरविण्यात येणार आहेत.
- मच्छिमारांसाठी राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजना ऑनलाईन स्वरूपात राबविण्यासाठी Unique, Smart Identity Card तयार करणे व त्याचे आधुनिकीकरण करणे.
- प्रकल्पामुळे त्या क्षेत्रातील काही अंशी मत्स्य उत्पादनावर होणारा परिणाम लक्षांत घेता तेथील मत्स्यउत्पादन वाढीच्या अनुषंगाने प्रकल्प राबविणे. उदा. Sea Ranching, Artificial Reef (कृत्रिम भित्तिका), समुद्री पिंजरे, Pen Culture, मत्स्यबीज संवर्धन/ उत्पादन प्रकल्प राबविणे इ.
- सदरहू धोरणामुळे राज्याच्या तिजोरीवर कोणतेही अतिरिक्त वित्तिय दायित्व निर्माण होणार नसून प्रकल्प राबविणाऱ्या यंत्रणेकडून प्राप्त होणाऱ्या निधीमधूनच उपरोक्त कामे हाती घेण्यात येणार आहेत.

३. सदरचा शासन निर्णय नियोजन विभागाचा अनौपचारिक संदर्भ क्रमांक ८४/का. १४३१, दि. १०.०२.२०२३ तसेच वित्त विभागाचा अनौपचारिक संदर्भ क्रमांक १४९/२०२३/व्यय-२, दि. १६.०२.२०२३ नुसार निर्गमित करण्यात येत आहे.

४. हा शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करून देण्यात आला आहे. त्यांचा संगणक संकेतांक २०२३०३०९१८२८०५४००१ असा असून डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षात्कृत करून निर्गमित करण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

(सं. ज. सवने)

अवर सचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रत :-

१) मा. राज्यपाल यांचे सचिव,

- २) मा.मुख्यमंत्री महोदयांचे स्विय सहायक, मुख्यमंत्री कार्यालय, मंत्रालय, मुंबई
- ३) मा. उपमुख्यमंत्री महोदयांचे स्वीय सहाय्यक, मंत्रालय, मुंबई.
- ४) मा. मंत्री (मत्स्यव्यसाय) यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई,
- ५) अपर मुख्य सचिव (वित्त), मंत्रालय, मुंबई,
- ६) अपर मुख्य सचिव (नियोजन), मंत्रालय, मुंबई,
- ७) अपर मुख्य सचिव (महसुल व वन विभाग), मंत्रालय, मुंबई.
- ८) अपर मुख्य सचिव (नगर विकास विभाग), मंत्रालय, मुंबई,
- ९) अपर मुख्य सचिव (सार्वजनिक बांधकाम विभाग), मंत्रालय, मुंबई,
- १०) प्रधान सचिव (पर्यावरण), मंत्रालय, मुंबई.
- ११) सचिव (मत्स्यव्यवसाय), मंत्रालय, मुंबई.
- १२) उपाध्यक्ष आणि व्यवस्थापक संचालक (एमएसआरडीसी), मुंबई.
- १३) मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण (MMRDA)
- १४) शहर आणि औद्योगिक विकास महामंडळ (CIDCO)
- १५) आयुक्त, मत्स्यव्यवसाय विभाग, तारापोरवाला मत्स्यालय, चर्नी रोड, मुंबई.
- १६) सह आयुक्त मत्स्यव्यवसाय (सागरी/निमखारे/भूजल), तारापोरवाला मत्स्यालय, चर्नी रोड, मुंबई.
- १७) निवडनस्ती.